

шенко П. П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25.12.1997 р. № 9-зп [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua.

6. Судове вирішення виборчих спорів в Україні (за результатами виборів 2002 р.) / М. В. Буромський, Ф. В. Веніславський, В. П. Колісник, О. В. Сердюк— Х. : Екограф, 2003. — 76 с.

УДК 342.728(477)

Т. Астахова,

здобувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ)

Становлення та розвиток інституту політичних партій діалектично пов'язаний з інститутом виборів, виборчого права, виборчої системи. Так, аксіоматичним є висновок, що «головна функція політичних партій — електоральна, яка визначається самою сутністю їх як організацій, призначених для завоювання та здійснення державної влади» [1, 190]. Політичні цілі «завоювання та здійснення державної влади» досягаються в демократичній державі через легітимні засоби, які включають вибори як «необхідну умову приходу партії до влади демократичним способом» [2, 27].

Конституція України передбачає право політичних партій брати участь у виборах (ч. 2 ст. 36 Конституції). Крім того, право брати участь у виборах, зокрема, «у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України», передбачено ч. 2 ст. 12 Закону України «Про

політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. [3].

Водночас конституційне право політичних партій брати участь у виборах є їх обов'язком. Цей висновок підтверджується положенням ст. 24 Закону України «Про політичні партії в Україні», згідно з яким «у разі невисування політичною партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до Верховного Суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва». Таким чином, неучасть політичної партії у виборах є підставою для її розпуску.

Звідси актуалізується питання щодо гарантій забезпечення та реалізації електоральної функції політичних партій. Втім, аналіз наукової літератури з проблематики виборчого права та процесу надає можливість зробити висновок, що, незважаючи на незгасаючий науковий інтерес до питань виборів як важливого інституту прямої демократії,

бракує досліджень, присвячених проблемам гарантування забезпечення та реалізації електоральної функції політичних партій. Зокрема, звертає на себе увагу відсутність монографічних досліджень з цієї проблеми, при фрагментарному її освітленні переважно у публіцистичних джерелах.

Гарантії забезпечення та реалізації електоральної функції політичних партій пов'язані з виборчою системою, що існує у державі. Цей взаємозв'язок обумовлений загальним зв'язком партійної та виборчої систем. Так, за словами М. Дюверже, «система партій та виборча система — дві реальності, що нерозрвано зв'язані одна з одною, інколи їх важко розділити навіть з метою аналізу: більша чи менша адекватність політичного представництва, наприклад, залежить від виборчої системи та системи партій, що розглядаються як елементи одного й того ж комплексу, і нерідко ці елементи неможливо ізолювати один від одного» [4, 264].

Поступовий розвиток системи виборів народних депутатів України можна схематично визначити як: існування мажоритарної виборчої системи (Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. [5]) — перехід до змішаної (мажоритарно-пропорційної) виборчої системи (закони України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. [6], від 18 жовтня 2001 р. [7]) — встановлення пропорційної виборчої системи (Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. [8]) — повернення до змішаної виборчої системи (Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р., далі — Закон «Про вибори народних депутатів України» [9]). Таким чином, Україна за роки незалежності пройшла кількість етапів модернізації виборчої системи — від мажоритарної до змішаної. На думку вітчизняних учених, «це стало ознакою зміцнення демократичних засад політичної системи молодшої країни та появи нових інститутів політичного життя, серед яких провідними стають політичні

партії» [10]. Вважається, що повернення до змішаної виборчої системи дасть поштовх до подальшого зросту ролі та значення політичних партій у суспільстві.

Сучасна змішана системи виборів народних депутатів України сприяє розвитку політичних партій, закріплюючи їх статус як суб'єктів виборчого процесу, які наділяються широкими правами під час виборчого процесу. Так, відповідно до ст. 53 Закону України «Про вибори народних депутатів України», «партія може висунути: 1) виборчий список кандидатів у депутати від партії у загальнодержавному окрузі у кількості, яка не перевищує 225 осіб; 2) по одному кандидату у депутати в кожному одномандатному окрузі», що, безумовно, розширює повноваження та можливості політичних партій як суб'єктів виборчого процесу.

Предметним полем наукового пошуку в контексті дослідження процесів забезпечення реалізації політичними партіями електоральної функції є визначення норм, які за своїм змістом та регулятивним призначенням є конституційно-правовими гарантіями участі політичних партій у виборах народних депутатів України. Втім, системний аналіз чинного законодавства надає можливості стверджувати, що поряд з відповідними гарантіями щодо реалізації партіями їх електоральної функції важливого значення набувають передумови участі політичних партій у процесі виборів. Ці передумови, враховуючи їх сутність (природу) та зміст, можна охарактеризувати як політичні та правові (політико-правові).

До політичних передумов відноситься прийняття партією рішення щодо участі у виборах. Таке рішення політична партія приймає самостійно. Так, відповідно до ч. 1 ст. 53 Закону України «Про вибори народних депутатів України», «висування кандидатів, формування та затвердження виборчого списку кандидатів у депутати від партії у загальнодержавному окрузі та висування кандидатів у депутати від партії в одномандатних округах здійснюється пар-

тією на з'їзді (зборах, конференції) у порядку, встановленому статутом партії». Форма виборчого списку кандидатів у депутати від партії затверджується Центральною виборчою комісією не пізніше як за сто двадцять днів до дня голосування (ч. 4 ст. 53 Закону).

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про політичні партії в Україні» діяльність політичної партії може здійснюватися лише після її реєстрації, діяльність незареєстрованих політичних партій не допускається. Звідси важливою правовою передумовою участі політичних партій у процесі виборів як суб'єктів виборчого процесу є державна реєстрація політичних партій, яку здійснює Міністерство юстиції України (ст. 11 Закону України «Про політичні партії»).

У процесі становлення системи виборів народних депутатів України правові передумови змінювалися. Зокрема, відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів» 2004 р. однією з основних правових передумов участі політичних партій у виборах була необхідність державної реєстрації політичної партії та наявність у них права виборчого об'єднання. Так, ч. 2 ст. 10 цього Закону передбачала, що «кандидатів у депутати може висувати партія, яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше ніж за триста шістьдесят п'ять днів до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що всі партії, які входять до його складу, зареєстровані не пізніше як за триста шістьдесят п'ять днів до дня виборів». Таким чином, самостійною передумовою був термін існування політичної партії відносно моменту виборів. Введення цієї умови було продиктовано необхідністю відсіювання так званих партій-однодівок, які створювалися під участь у виборчої кампанії та не здійснювали свою конституційну функцію щодо формування та вираження політичних інтересів громадян як це передбачено Основним Законом України. У чинному Законі України «Про вибори народних депутатів України» відсутніми є ця умова та можливість створення виборчих блоків політичних партій.

До правових передумов слід віднести реєстрацію кандидатів у народні депутати, яку здійснює Центральна виборча комісія. Відповідно до ч. 1 ст. 58 Закону України «Про вибори народних депутатів України» кандидати у депутати, включені до виборчого списку партії, реєструються Центральною виборчою комісією. Центральною виборчою комісією також реєструються кандидати у депутати в одномандатних округах (ч. 1 ст. 59 Закону України «Про вибори народних депутатів України»).

Так, за даними Центральної виборчої комісії щодо виборів народних депутатів 28 жовтня 2012 р. (виборча кампанія 2012 року), зареєстровано 2643 кандидати у партійних списках та 1710 кандидатів, висунутих партіями [11].

Наявність названих політико-правових передумов є необхідною щодо реалізації політичними партіями їх права участі у виборах представницьких органів публічної влади та, зокрема, у виборах народних депутатів України. У свою чергу забезпечується це право відповідними юридичними (правовими) гарантіями.

Правові гарантії традиційно у конституційно-правовій науці визначаються як система юридичних засобів та способів, що сприяють процесу реалізації, захисту та поновлення прав і свобод суб'єктів права, їх змістом є надання державно-владної загальнообов'язковості як відповідним правам та свободам, так і їх захисту.

Правові гарантії мають законодавчу форму закріплення. Враховуючи галузі права, до яких можуть відноситися ці норми (конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне), можна виокремувати конституційно-правові гарантії.

Термін «конституційні» означає, що принципи, якими визначається система та зміст гарантій участі політичних партій у виборах містяться у нормах Основного Закону, є конституційними, тобто основними, ґрунтовними за своєю природою.

Інші правові гарантії реалізації політичними партіями електоральної функції закріплені в чинному законодавстві та є

похідними від конституційних гарантій. Зокрема, вони закріплені у законодавстві про вибори (наприклад, у Законі України «Про вибори народних депутатів України») та в нормативно-правових актах, що регламентують порядок утворення та діяльності політичних партій (зокрема, Закон України «Про політичні партії в Україні»). Взаємозв'язок законодавства, що регулює діяльність політичних партій, та законодавства про вибори підкреслює російський вчений С. Є. Заславський, який відзначає, що цей зв'язок «прослідковується не тільки в перехрещенні предметів правового регулювання, але і в спільності цілей такого регулювання, що впливають з конституційних положень про визнання політичної багатоманітності та багатопартійності, права на участь громадян в управлінні державою як безпосередньо, так і через своїх представників» [12, 220–221].

Конституційно-правові гарантії є системою конституційно-правових принципів та норм, які регламентують відповідні умови, засоби та способи щодо забезпечення процесу реалізації конституційної функції участі політичних партій у виборах.

Системний аналіз положень Основного Закону України та законодавства про вибори і політичні партії надає можливості виокремити в якості гарантій відповідні конституційні принципи, на яких ґрунтується забезпечення та реалізація участі політичних партій у виборах. Перш за все, принципом участі політичних партій у виборах є принцип законності, що кореспондує конституційним положенням, передбаченим ст. ст. 1, 8, 19 Основного Закону держави. Крім того, Конституція України встановлює, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права (ч. 1 ст. 71 Конституції України). Ці конституційні принципи мають своє «продовження» у ст. 11 Закону України «Про вибори народних депутатів України», який закріплює, що виборчий процес здійснюється на заса-

дах: 1) дотримання принципів виборчого права; 2) законності та заборони незаконного втручання будь-кого у цей процес; 3) політичного плюралізму та багатопартійності; 4) публічності і відкритості; 5) свободи передвиборної агітації, рівного доступу всіх кандидатів у депутати і партій — суб'єктів виборчого процесу до засобів масової інформації незалежно від їх форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками (власниками) яких є партії, кандидати у депутати в одномандатному окрузі; 6) неупередженості органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, судів, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до партій — суб'єктів виборчого процесу, кандидатів у депутати.

Мають безпосередній зв'язок принципи, що відносяться до гарантій електоральної функції політичних партій, та загальні гарантії їх діяльності, які закріплені у ст. 4 Закону України «Про політичні партії в Україні», а саме: політичні партії є рівними перед законом; органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності; втручання з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб у створення і внутрішню діяльність політичних партій та їх місцевих осередків забороняється, за винятком випадків, передбачених цим Законом.

Звідси конституційно-правовими принципами гарантування електоральної функції політичних партій, тобто принципами-гарантіями, є: законність, вільність, рівність, неупередженість органів публічної влади до партій та їх невтручання в діяльність політичних партій, зокрема при реалізації електоральної функції. Саме ці принципи-гарантії мають ґрунтовне значення щодо матеріально-правових та організаційно-

правових гарантій участі політичних партій у виборах народних депутатів України.

Закон України «Про вибори народних депутатів України» містить норми, які за своєю природою відносять до матеріально-правових гарантій участі політичних партій у виборах. Перш за все, до них відносяться норми, що закріплюють право та регламентують порядок (встановлюють процедури) висунення кандидатів від політичних партій, підстави та порядок відклику (виключення з партійного списку), а також структуру списку кандидатів, що висуваються партією.

Встановлення та докладне регламентування єдиної процедури висунення кандидатів слід віднести до гарантій участі політичних партій у виборах, які забезпечують реальність та справедливість (рівність) виборів.

Важливою матеріально-правовою гарантією реалізації електоральної функції політичними партіями є законодавче визначення вичерпного переліку підстав відмови в реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати. Стаття 60 закріплює, що Центральна виборча комісія відмовляє в реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати в разі: 1) порушення вимог частин четвертої статті 52 цього Закону, відповідно до якої одна і та ж особа може бути включена лише до одного виборчого списку кандидатів у депутати від партії; 2) відсутності необхідних документів, зазначених у частині першій статті 54 чи частинах першій або другій статті 55 цього Закону; 3) припинення громадянства України кандидата у депутати; 4) вибуття особи, висунутої кандидатом у депутати, за межі України для проживання чи з метою отримання політичного притулку; 5) визнання особи, висунутої кандидатом у депутати, недієздатною; 6) набрання щодо особи, висунутої кандидатом у депутати, законної сили обвинувальним вироком суду за вчинення умисного злочину; 7) виявлення обставин, які позбавляють особу, висунуту кандидатом у депутати, права бути обраною депутатом відповідно до статті 9 цього Закону.

Також Законом чітко врегульовані підстави щодо скасування рішення про реєстрацію окремого кандидата у народні депутати України, включеного до списку партії з наступним вилученням його із виборчого списку. Законом «Про вибори народних депутатів України» передбачено, що Центральна виборча комісія має право скасовувати рішення про реєстрацію окремого кандидата в народні депутати України у разі: 1) звернення кандидата у депутати не пізніше як за дванадцять днів до дня голосування із письмовою заявою про відмову балотуватися; 2) звернення партії не пізніше як за дванадцять днів до дня голосування про скасування рішення щодо реєстрації кандидата у депутати відповідно до рішення, прийнятого у порядку, передбаченому статутом партії; 3) припинення громадянства України кандидата у депутати; 4) вибуття кандидата у депутати за межі України на постійне проживання чи з метою отримання політичного притулку; 5) визнання кандидата у депутати недієздатним; 6) набрання щодо кандидата у депутати законної сили обвинувальним вироком суду за вчинення умисного злочину; 7) виявлення виборчою комісією обставин, які позбавляють особу, висунуту кандидатом у депутати, права бути обраною депутатом відповідно до вимог Закону.

Крім цих підстав Законом була передбачена така підстава, як «порушення вимог частин четвертої, п'ятої статті 52 цього Закону», яка передбачала, що «одна і та ж особа може бути включена до виборчого списку кандидатів у депутати від партії та висунута лише в одному з одномандатних виборчих округів в порядку висунення партією або в порядку самовисунення». Втім, частина п'ята статті 52 втратила чинність, як така, що є неконституційною, на підставі Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2012 від 5 квітня 2012 р. [13].

Перелік підстав скасування реєстрації кандидата у депутати є більш вузьким у порівнянні з переліком, який був передбачений Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. та доповнювався та-

кою підставою, як «повторне вчинення кандидатом у депутати діяння, за яке йому було оголошено попередження» (п. 10 ч. 1 ст. 64).

Важливе значення має порядок структурування списку кандидатів. Форма виборчого списку кандидатів у депутати від партії затверджується Центральною виборчою комісією не пізніше як за сто двадцять днів до дня голосування (ч. 4 ст. 53 Закону «Про вибори народних депутатів»).

До матеріально-правових гарантій електоральної функції політичних партій відноситься законодавче визначення джерел та процедури фінансування виборчої кампанії політичної партії. Так, Законом «Про вибори народних депутатів України» передбачені два види джерел: перший — кошти Державного бюджету України, виділені на підготовку та проведення виборів депутатів, головним розпорядником яких є Центральна виборча комісія (ч. 1 ст. 46 Закону); другий — власний виборчий фонд, тобто кошти виборчих фондів політичних партій, кандидати у депутати від яких зареєстровані в загальнодержавному окрузі, кандидатів у депутати в одномандатних округах (ч. 1 ст. 45 Закону).

При цьому джерелом поповнення виборчого фонду політичних партій можуть бути лише власні кошти політичної партії та добровільні внески фізичних осіб (ч. 1 ст. 50 Закону «Про вибори народних депутатів України»). Законодавчо встановлені фінансові межі, тобто розмір усіх добровільних внесків до виборчого фонду політичної партії від однієї фізичної особи не може перевищувати чотирьохсот розмірів мінімальних заробітних плат (ч. 2 ст. 50 Закону). Забороняється робити добровільні внески до виборчого фонду: іноземцям та особам без громадянства; анонімним жертводавцям (ч. 3 ст. 50 Закону).

Важливою матеріально-правовою гарантією є право рівного доступу суб'єктів виборчого процесу, у тому числі і політичних партій до засобів масової інформації. Закон «Про вибори народних депутатів України» встановлює, що «передвиборна агітація з вико-

ристанням засобів масової інформації усіх форм власності проводиться з дотриманням принципу рівних умов та в порядку, передбаченому цим Законом» (ч. 1 ст. 71 Закону).

Організаційно-правові гарантії участі політичних партій у виборах — це норми, що закріплюють право партій брати безпосередню участь у формуванні офіційних органів, що організують та здійснюють виборчий процес. Так, Законом «Про вибори народних депутатів України» встановлюється, що окружні та дільничні виборчі комісії формуються на підставі пропозицій, які надають політичні партії. Так, відповідно до ст. ст. 27, 28 цього Закону до складу окружної виборчої комісії та дільничної виборчої комісії звичайної чи спеціальної виборчої дільниці обов'язково включаються (за наявності відповідного подання) по одному представнику від політичної партії, депутатська фракція якої зареєстрована в Апараті Верховної Ради України поточного скликання, та не більше ніж по одному представнику від політичних партій — суб'єктів виборчого процесу, які включаються до складу окружної виборчої комісії шляхом жеребкування, що проводиться відповідно до окружної комісії — Центральною виборчою комісією у встановленому нею порядку та до дільничної виборчої комісії окружної виборчої комісіїю.

До організаційно-правових гарантій слід також віднести матеріально-технічне забезпечення підготовки і проведення виборів депутатів, що передбачено ст. 51 Закону «Про вибори народних депутатів України». Такими гарантіями є передбачений Законом обов'язок органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб сприяти виборчим комісіям у реалізації їх повноважень, а саме: надавати необхідні приміщення відповідно до норм, встановлених цим Законом, або відповідними рішеннями Центральної виборчої комісії, прийнятими на виконання вимог цього та інших законів, сприяти в облаштуванні цих приміщень; забезпечувати їх охорону, а також охорону виборчих бюлетенів та іншої виборчої документації; надавати

згідно із встановленими Центральною виборчою комісією нормами та переліком транспортні засоби і засоби зв'язку (з оплатою послуг щодо їх встановлення та підключення), обладнання, інвентар, оргтехніку, що підлягають поверненню після припинення діяльності виборчих комісій.

Розділ X Закону «Про вибори народних депутатів України» має назву «Гарантії діяльності партій, кандидатів у депутати, офіційних спостерігачів». Аналіз цього розділу надає можливість зробити висновок, що він містить не повний перелік гарантій участі політичних партій у виборах, а тільки закріплює відповідні організаційно-правові гарантії, що складають багаторівневу систему контролю, яку мають здійснювати самі суб'єкти виборчого процесу, у тому числі і політичні партії. Зокрема, це контроль за діяльністю виборчих комісій, елементами якої є діяльність: представників від політичних партій в Центральній виборчій комісії з правом дорадчого голосу; уповноважених осіб політичних партій; довірених осіб кандидатів у народні депутати України, зареєстрованих в одномандатних виборчих округах від політичних партій; офіційних спостерігачів від політичних партій.

Таким чином, йдеться про систему правових інститутів та відповідних засобів, які забезпечують гарантії участі політичних партій у відкритому та прозорому виборчому процесі.

Так, за даними Центральної виборчої комісії щодо виборів народних депутатів України 2012 р. кількість представників партій в ЦВК складає 22 особи, кількість представників та уповноважених осіб від партій — 2223 особи, а кількість довірених осіб кандидатів — 4071 особа [11].

До організаційно-правових гарантій слід віднести і відповідальність за порушення виборчого законодавства та можливість оскарження дій чи бездіяльності виборчих комісій.

Таким чином, на підставі системного аналізу законодавства про вибори народних депутатів України та політичні партії, а також, базуючись на положеннях

Основного Закону держави щодо конституційного права політичних партій брати участь у виборах, до конституційно-правових гарантій реалізації політичними партіями електоральної функції у процесі виборів народних депутатів України слід віднести гарантії-принципи, такі як принципи законності, вільності, рівності, неупередженості до партій органів публічної влади та їх невтручання в діяльність політичних партій, а також матеріально-правові та організаційно-правові гарантії. Саме ці конституційно-правові гарантії перетворюють електоральну функцію політичних партій на конституційно-правову реальність вітчизняного державотворення, що є особливо важливим у сучасних умовах конституційної модернізації та реформування, з метою розвитку України як демократичної, правової держави з дієвими інститутами громадянського суспільства.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, електоральна функція, конституційно-правові гарантії, політичні партії.

Стаття містить системний аналіз норм Конституції України, законодавства про вибори народних депутатів України та про політичні партії в Україні. На основі цього аналізу зроблений висновок, що до конституційно-правових гарантій реалізації політичними партіями електоральної функції у процесі виборів народних депутатів України слід віднести: гарантії-принципи, такі як принципи законності, вільності, рівності, неупередженості до партій органів публічної влади та їх невтручання в діяльність політичних партій; матеріально-правові та організаційно-правові гарантії. У статті наводиться змістовна, доктринально-правова характеристика цих гарантій.

Стаття содержить системний аналіз норм Конституции Украины, законодательства о выборах народных депутатов Украины и о политичес-

ких партіях в Україні. На основі цього аналізу зроблено висновок, що конституційно-правові гарантії реалізації політичними партіями електоральної функції в процесі виборів народних депутатів України слід віднести: гарантії-принципи, такі як принцип законності, свободи, рівності, непередвзятості к партіям органів публічної влади і їх невмешальства в діяльність політичних партій; організаційно-правові гарантії. В статті приводиться змістовна, доктринально-правова характеристика цих гарантій.

The article contains the systematic analysis of the norms of the Constitution of Ukraine, legislation on the election of National Deputies of Ukraine and political parties in Ukraine. On the basis of this analysis the article concludes that the constitutional and legal guarantees for the implementation of the electoral function by political parties in the process of elections of National Deputies of Ukraine are guarantees-principles, such as: the principle of the legality, freedom, equality, impartiality to the parties of public authority bodies and non-interference into the activity of political parties; legal and substantive and legal and organizational guarantees. The article provides a doctrinal and legal description of these guarantees.

Література

1. Юдин Ю. А. Политические партии и право в современном государстве / Ю. А. Юдин. — М. : Изд. группа «ФОРУМ-ИНФА-М», 1998. — 288 с.
2. Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление / Виктор Мейтус, Владимир Мейтус. — К. : Эльга, Ника-Центр, 2004. — 404 с.
3. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 23. — Ст. 118.

4. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже ; [пер. с фр. Л. А. Зиминной]. — М. : Акад. проект, 2002. — 560 с.
5. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 18 листоп. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 48. — Ст. 455.
6. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 24 верес. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 43. — Ст. 280.
7. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 18 жовт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 51–52. — Ст. 265.
8. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 25 берез. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 27–28. — Ст. 366.
9. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 10–11. — Ст. 73.
10. Рибачук М. Ф. Еволюція виборчих систем в Україні: досвід, проблеми та перспективи розвитку / М. Ф. Рибачук, Л. Є. Шкляр, О. М. Довгош // *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики* : збірник / редкол.: М. М. Рябець (голова) [та ін.]. — К. : Центр. виборча коміс., 2001. — С. 29–44.
11. Інформація за даними Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wr001
12. Заславский С. Е. Политические партии России: проблемы правовой институционализации / С. Е. Заславский. — М. : Ин-т права и публичной политики, 2003. — 300 с.
13. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2012 від 5 квітня 2012 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини п'ятої статті 52, абзацу другого частини десятої статті 98, частини третьої статті 99 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаною виборчою системою) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua>